

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI
O`ZBEK FILOLOGIYASI FAKULTETI

HOZIRGI ZAMON O`ZBEK ADABIYOTI KAFEDRASI
“ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI” FANI

MAVZU: BADIY OBRAZ

KURS ISHI

2012-2013 o`quv yili

Bajaruvchi: 1-kurs 101-guruh talabasi: Aminjonova M.

Ilmiy rahbar: dots. Nosirov A.

**Kurs ishi Hozirgi zamon o`zbek adabiyoti kafedrası komissiyasida himoya
qilindi va ____ga baholandi. (Bayonnoma №__2013)**

Komissiya raisi:_____

Komissiya a`zolari:_____

Samarqand – 2013

MAVZU: BADIY OBRAZ.

REJA:

1. Ko`rgazmali (illyustrativ) obraz.
2. Suratli (fotografik) obraz.
3. “Obraz” atamasi. Badiiy obraz
4. Badiiy obraz va inson.

Badiiylik-san`atning ham joni, ham ruhi ekan, uni yuzaga keltiruvchi asosiy vositalardan biri-badiiy obrazdir va u adabiyotshunoslik fanining markaziy muammosi sanaladi.

Chunki adabiyotshunoslik ilmida “obraz” deganda inson ongida in`ikos etilgan voqea-hodisalargina emas, balki shu bilan birga so`z vositasida san`atkor tomonidan anglangan, qayta ishlangan (bichib to`qilgan) va tasvirlangan hayot tushuniladi. ”...Unda hech bir tasodifiy va ortiqcha narsa yo`q. Hamma qismlar butunga bo`ysungan, hammasi bitta maqsadga yo`naltirilgan, hammasi birlikda bitta go`zallik, yaxlitlik, individuallikni maydonga keltiradi”.

Shuning uchun ham biz bu odam Yusufbek hoji, bu odam Qori Ishkamba, mana bu qiz Layli, mana bu yigit Majnun deymiz. Ularning har biri “Voqeilikdagi ma`lum hodisalarning mag`zini chaqib beradigan, umumlashtiruvchi...har qanday voqeiy hodisadan yuksak ...har qanday tarixdan ishonchliroqdir”(V.G.Belinskiy).

Lekin ”obraz” atamasi faqatgina san`atda ishlatilmaydi.Jumladan, falsafada hayotni inson ongidagi in`ikosini-obraz deb tushunish odat tusiga kirgan.”Fan-voqeilik faktlaridan ularning mohiyatini, g`oyasini ajratib oladi” (V.G.Belinskiy), undagi obrazning maqsadi ana shu g`oya (tushuncha, muhokama, isbot, xulosa)ni ta`kidlash, ko`rgazmali tarzda yetkazishdir.Fandagi obraz voqea-hodisaning shunchaki tashqi ko`rinishi emas,balki ana shu ko`rinishlarning eng tipigi (o`rnakli misolini, eng arzirli namunasi)ni ifodalashga xizmat qiladi, u ko`rgazmali (illyustrativ) obrazdir.Albatta uning mohiyatida tipiklik (umujmlashtirish) xislati bo`lsa-da,lekin voqeilik faktlarini mubolag`ali tarzda ko`rsata olmaydi.Hayotda “obraz” atamasi yana boshqa bir ma`noda ishlatiladi, uni suratli (fotografik) obraz deb yuritish mumkin. U ham voqea-hodisani aks ettirishda eng xarakterli vaziyat va holatni tanlaydi. Lekin aniqlikka, aynanlikka bo`ysunadi va uning asosiy maqsadi voqea-hodisaga xos bo`lgan individuallikni ko`rsatishdir. Uning asosida

individulashtirish (xususiylik) xislati yaqqol ko`zga tashlansa-da, u orqali suratkash o`zining unga bo`lgan hissiy munosabatlarini bera olmaydi. Shu sababdan ham ularning ta`sir doirasi tor bo`ladi va barchaga zavq bera olmaydi, maftun etolmaydi. San`at va adabiyotdagi obraz ularga nisbatan adadsiz ta`sirchan bo`ladi, chunki hayotiy voqea-hodisalar san`atkorning aql-tafakkuri, qalbi, ruhi, salohiyati bilan boyitiladi, ziynatlanadi, san`atkor “unga o`z idealini singdiradi va shunga ko`ra qayta yaratadi”, “oqilona voqelikning bunyodkori” (V.Belinskiy) bo`ladi. Natijada bu obraz go`zalligi va ta`sirchanligi bilan millionlar qalbini zabt etadi. V.G.Belinskiy yozganidek, “bashar hayotining tepib turgan yuragi, uning qoni va joni, uning shu`lasi va quyoshi”ga aylanadi. Chunki obraz jonli harakati, jozibadorligi va yorqinligi bilan o`zida voqea-hodisalarning qonuniyatini asosli va chuqur mujassam etadi.

"Obraz" termini rus tilidan olingan bo`lib, o`zbekcha tarjimada "aks" degan ma'noni anglatadi. Masalan, kishining oynadagi aksiga nisbatan ham "obraz" deb aytiladi. Biroq, so`zning lug`aviy ma'nosi bilan istilohiy ma'nosi farqlanadi: lug`aviy ma'no bilan istilohiy ma'no orasida tutash nuqtalar bo`lsa-da, mutaxassis istiloh ostida konkret ma'noni tushunmog`i lozim bo`ladi. Shunga ko`ra, biz "obraz" deganda adabiyot va san'atning tafakkur shakli bo`lmish badiiy obrazni nazarda tutamiz.

Badiiy obraz borliqning (undagi narsa, hodisa v.h.) badiiy asardagi aksi. Biroq badiiy obraz o`sha borliqning oddiygina aksi emas, yo`q, u borliqning san'atkor ko`zi bilan ko`rilgan va ideal asosida ijodiy qayta ishlangan aksidir. Bu aksda borliqning ko`plab tanish izlarini topiladi, biroq bu endi biz bilgan borliqning ayni o`zi emas, balki tamoman yangi mavjudlik — badiiy borliqdir.

Fikrlarni oydinlashtirish uchun musavvir ijodiga murojaat qilsak. Musavvir yaratgan peyzaj — tabiat manzarasi tasviri bilan "natura" — asarga asos bo`lgan real manzara orasida juda katta tashqi o`xshashlikni topishimiz va, hatto, "xuddi o`zi-ya" deya hayratlanishimiz mumkin. Ehtimol, kim uchundir bu hayrat musavvir ijodiga

berilgan yuksak baho bo`lib ko`rinar, aslida esa bu xil baho san'atni tushunmasligimizdan dalolat, xolos. Ya'ni, biz musavvir ayricha bo`rttirgan bo`yoqlarni, uning kechinmalariga "hamohang" ranglar jilosini, bizning nazarimizda ahamiyatsiz ko`ringani uchun e'tibor bermaganimiz, biroq muallif nazarida muhim bo`lgani uchun bo`rttiribroq berilgan chizgini, naturada bo`lsa-da asarda aksini topmagan yoki bo`lmasa-da asarda aks ettirilgan jajji detalni, ilg`ay olmagan bo`lib chiqamiz. Boshqacha aytsak, obrazdagi obyektiv ibtidoni ko`rganimiz holda, undagi subyektiv ibtidoni — asarga singdirib yuborilgan muallifni, muallif qalbini ko`ra olmadik. Modomiki badiiy obrazda faqat obyektiv ibtidonigina ko`rar ekanmiz, demak, asarni ko`rmagan — badiiyat hodisasidan chetda qolgan bo`lib chiqamiz. Zero, badiiyat ijod va retsepsiya (o`qish, tomosha qilish, tinglash) jarayonlaridagina mavjuddir. Bundan ko`rinadiki, haqiqatda badiiy obrazning materiali real voqelikgina emas, ijodkor shaxsiyati hamdir. Shu vajdan ham bir xil mavzuni qalamga olgan ikki yozuvchi, bitta narsaning suratini chizgan ikki rassom tomonidan yaratilgan obrazlar bir xil bo`lmaydi, bo`lolmaydi.

Badiiy obrazning xususiyatlari haqida so`z ketganda, birinchi galda, uning individuallashtirilgan umumlashma sifatida namoyon bo`lishi xususida to`xtalish zarur. Ma'lumki, voqelikdagi har bir narsa-hodisada turga xos umumiy xususiyatlar bilan birga uning o`zigagina xos xususiyatlar mujassamdir. Masalan, fan umuman odam haqida (masalan, biolog umuman odamning fiziologik xususiyatlari haqida) so`z yuritishi mumkin, biroq san'at hech vaqt umuman odam obrazini yarata olmaydi. Shu ma'noda konkretlik — badiiy obrazning muhim spetsifik xususiyatlaridan biri sanaladi. Masalan, A.Qahhorning "O`g`ri" hikoyasida Qobil boboning amin huzuriga kelganini eslasak. Yozuvchi amin haqida: "og`zini ochmasdan qattiq kekirdi, keyin baqbaqasini osiltirib kuldi", "chinchalog`ini ikkinchi bo`g`inigacha burniga tiqib kuldi" qabilidagi individual belgilarni bo`rttiradi. Ayni shu individual belgilarning bo`rttirilishi hisobiga adib katta badiiy umumlashmaga erishadi: zamona

amaldorlariga xos bo'lgan qo'l ostidagi fuqaroning taqdiriga befarqlikni ko'rsatadi. Ya'ni, amin obrazi ko'z oldimizda individual xususiyatlariga ega bo'lgan konkret inson sifatida gavdalanadi, ayni shu individuallashtirish hisobiga obraz umumlashmalilik kasb etadi. Ko'rinadiki, shu tariqa badiiy obrazda bir paytning o'zida bir-biriga zid ikki jihat (individuallik va umumiylilik) uyg'un tajassumini topadi.

Yuqoridagi barcha fikrlarni jamlasak, bitta xulosa kelib chiqadi: adabiyotga hayotdagi hamma (inson, narsa, buyum, hayvon, hodisa, predmet, o'simlik, ko'chma ma'nodagi so'zlar iboralar, leksik resurslar; ifoda-tasvir vositalari- mubolag'a, kichraytirish, o'xshatish, omonim, sinonim, antonimlar; anaphora, epifora, asindenton va sh.k) unsurlar kirar ekan, kirganda ham san'atkor ongi va qalbida jilolanib, boyib, kattalashib, eng muhimi insonlashib va bir butunlik kasb etib muhrlanar ekan- ularning barchasini obraz deb yuritish qonuniyatdir. Shu nuqtai nazardan birgina misolga-benazir shoir, O'zbekistonning ko'z qorasi Hamid Olimjonning "O'zbekiston" she'ridan kichik bir parchaga e'tiborimizni qaratsak:

O'xshashi yo`q bu go`zal bo`ston,

Dostonlarda bitgan guliston-

O'zbekiston deya atalur,

Uni sevib el tilga olur.

Chiroylidir go`yo yosh kelin,

Ikki daryo yuvar kokilin.

Qorli tog`lar turar boshida,

Gul vodiylar yashnar qoshida.

Chor atrofga yoyganda gilam

Aslo yo`qdir bundayin ko`klam.

Unda O`zbekiston ham –obraz, “Chiroylidir go`yo yosh kelin, ikki daryo yuvar kokilin” – o`xshatishi ham obraz. Lekin ularning barchasi ham – ko`z o`ngimizda o`xshashi yo`q O`zbekistonni betakror ranglari, ijodi, turmushi, baxti, tolesi, iqboli, yallasi, allasi, shirmoni, butun bag`ri-yu aziz tuprog`i bilan yaqqol va butunligicha aniq gavdalantiradi, qalbimizni g`ururga to`ldiradi.

Biroq V.G.Belinskiy ta`kid etganidek, san`atdagi eng oliy predmet- inson hisoblanarkan, demak, “obraz” atamasi insonga (badiiy asardagi insonga) nisbatan qo`llash ma`quldir. Chunki, “Yozuvchining materiali- uning o`zi kabi xususiyatlar, niyatlar, xoxishlarga ega bo`lgan, did va kayfiyatlari o`zgarib turadigan insondir”. Adabiyotda ana shu Insonga va unga asoslanib hayotning qolgan barcha predmetlari, hodisalari ham insoniylashadi, Insonning badiiy kashfi uchun xizmat qiladilar.

Badiiy obraz ko`rgazmali obrazdagi umumlashtirishni va suratli obrazdagi individuallikni o`zida birdaniga birlashtiradi. Aslida har bir mavjudot kabi inson- umumiy va individual tomonlarning birligidan iborat: bir tomondan, u jonli mavjudotning bir vakili, tarixiy rivojlanish nuqtai nazaridan biron-bir urug`ning, millatning, sohaning, mutahassislikning vakili. Unga o`xshshs minglab, millionlab kishilar bor. Lekin, ayni paytda, u boshqa biron kishiga tashqi jihatdan ham, xarakteri jihatidan ham o`xshamaydi, ulardan farqlanib turuvchi o`z dunyosiga ega.

Yozuvchi muayyan obrazda voqea – hodisalarning eng muhim xususiyatlarini umumlashtiradi. Jumladan, “Sudxo`rning o`limi”dagi Qori Ishkambada bosh xususiyat qilib xasislik, ochko`zlik, sudxo`rlik xislatlari shunchalik umumlashtirilganki, biz hayotda uchratgan xasis va sudxo`r kishilarni – qori Ishkamblar deb atayveramiz.

Ayni paytda, Qori Ishkambaning xarakterli aniq qiyofasi, o`ziga xos original qilig`i, odati, o`y-orzusi, muhokamayu mushohadasi, tili, odobi, madaniyati bor. Bu o`ziga xosliklar- individuallashtirish tarzida ro`yobga chiqqan va ular ta`kidlab ko`rsatiladi, esda qoladigan qilib tasvirlanadi. Misol tariqasida uning portretini keltiraman:

“U o`rta bo`yli, qorni katta, semiz, b o`yni kalta va yo`g`on, boshi ham katta va sergo`sht biro dam edi, bo`ynining yo`g`onligi va yuzining sergo`shtiligi shu darajada ediki, uning gavdasi suv to`ldirilgan meshday tekis ko`rinar edi. Agar uning qalin soqoli va soci olinib, kiyimlari ham yechilib tashlansa, nortuyaning oshqozoniga o`xshab qolardi. Faqat farqi shundagi, bu tuyaning oshqozonidan kattaroq va tusi ham qizg`ishroq bo`lib, oyu kuni to`lgan semiz, tullagan kekxa bo`g`oz cho`chqaning xuddi o`zi bo`lib qolar edi”.

Ko`rinadiki, bu qiyofa faqatgina “Sudxo`rning o`limi”dagi Qori Ishkambagagina tegishlidir; xasis, ochko`z, tekinni ko`rsa yeb to`ymaydigan qorining judayam aniq, judayam ishonchli, judayam esda qoladigan tarzidagi portretidir; ikkala unurning – umumlashtirish va individuallashtirishning hayotiyligini, yaxlitligini yaqqol ko`rsatuvchi isbotdir.

Demak, umumlashmadan individuallik, individuallikdan umumlashmalik tug`ilgandagina, tog`rirog`i ular bir-birlarining ichlarida mujassamlashganlaridagina (mazmun va shakl hodisasiga o`xshab) – yaxlitlik vujudga kelgandagina obraz betakrorlikka, jonlilikka, ta`sirdorlikka erishadi. Obraz yaratila boshlaydi.

"Obraz" termini rus tilidan olingan bo`lib, o`zbekcha tarjimada "aks" degan ma'noni anglatadi. Masalan, kishining oynadagi aksiga nisbatan ham "obraz" deb aytiladi. Biroq, bilasizki, so`zning lug`aviy ma'nosi bilan istilohiy ma'nosi farqlanadi: lug`aviy ma'no bilan istilohiy ma'no orasida tutash nuqtalar bo`lsa-da, mutaxassis istiloh ostida konkret ma'noni tushunmog`i lozim bo`ladi. Shunga ko`ra, biz "obraz"

deganda adabiyot va san'atning tafakkur shakli bo'lmish badiiy obrazni nazarda tutamiz.

Badiiy obraz borliqning (undagi narsa, hodisa v.h.) badiiy asardagi aksi. Biroq badiiy obraz o'sha borliqning oddiygina aksi emas, yo`q, u borliqning san'atkor ko`zi bilan ko`rilgan va ideal asosida ijodiy qayta ishlangan aksidir. Bu aksda borliqning ko`plab tanish izlarini topasiz, biroq bu endi biz bilgan borliqning ayni o`zi emas, balki tamoman yangi mavjudlik — badiiy borliqdir.

Fikrimizni oydinlashtirish uchun musavvir ijodiga murojaat qilaylik. Musavvir yaratgan peyzaj — tabiat manzarasi tasviri bilan "natura" — asarga asos bo`lgan real manzara orasida juda katta tashqi o`xshashlikni topishimiz va, hatto, "xuddi o`zi-ya" deya hayratlanishimiz mumkin. Ehtimol, kim uchundir bu nav hayrat musavvir ijodiga berilgan yuksak baho bo`lib ko`rinar, aslida esa bu xil baho san'atni tushunmasligimizdan dalolat, xolos. Ya'ni, biz musavvir ayricha bo`rttirgan bo`yoqlarni, uning kechinmalariga "hamohang" ranglar jilosini, bizning nazarimizda ahamiyatsiz ko`ringani uchun e'tibor bermaganimiz, biroq muallif nazarida muhim bo`lgani uchun bo`rttiribroq berilgan chizgini, naturada bo`lsa-da asarda aksini topmagan yoki bo`lmasa-da asarda aks ettirilgan jajji detalni, ... ilg`ay olmagan bo`lib chiqamiz. Boshqacha aytsak, obrazdagi obyektiv ibtidoni ko`rganimiz holda, undagi subyektiv ibtidoni — asarga singdirib yuborilgan muallifni, muallif qalbini ko`ra olmadik. Modomiki badiiy obrazda faqat obyektiv ibtidonigina ko`rar ekanmiz, demak, asarni ko`rmagan — badiiyat hodisasidan chetda qolgan bo`lib chiqamiz. Zero, badiiyat ijod va retsepsiya (o`qish, tomosha qilish, tinglash) jarayonlaridagina mavjuddir. Bundan ko`rinadiki, haqiqatda badiiy obrazning materiali real voqelikgina emas, ijodkor shaxsiyati hamdir. Shu vajdan ham bir xil mavzuni qalamga olgan ikki yozuvchi, bitta narsaning suratini chizgan ikki rassom tomonidan yaratilgan obrazlar bir xil bo`lmaydi, bo`lolmaydi.

Badiiy obraz o`zida aql va hisni uyg`un birlashtiradiki, shu bois uni ratsional va emotsional birlik sifatida tushuniladi. Badiiy obrazdagi ratsional jihat shuki, uning yordamida ijodkor o`zini qiynagan muammolarni badiiy idrok etadi. Masalan, Cho`lponni Turkistonning tarixiy taraqqiyoti masalalari, yurtining ertasi haqidagi o`ylar tashvishlantirgan. O`zini qiynagan muammolarni Cho`lpon "Kecha" romanidagi qator obrazlar vositasida badiiy tadqiq etadi, asardagi obrazlar tizimi vositasida o`zining badiiy fikri(tugal bir qarash, tizim holidagi xulosa — konsepsiya)ni shakllantiradi va ayni shu obrazlar orqali o`zi anglagan haqiqatni badiiy fikr (konsepsiya) tarzida ifoda etadi. Ayni paytda, asarda yaratilgan obrazlarda adibning hissiy munosabati ham o`z aksini topgan. Ijodkorning hissiy munosabati badiiy konsepsiyani shakllantirishda, asar mazmunining o`quvchiga yetkazilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, obrazlar tizimidagi har bir konkret obrazning hissiy tonalligi turlicha bo`lib, bu narsa birinchi galda muallifning ijodiy niyati bilan bog`liq bo`ladi. Masalan, "Kecha" romanining boshlanishidayoq Cho`lpon Zebiga bir turli, Razzoq so`figa yana bir turli, Akbaraliga esa boshqa bir turli munosabatda bo`ladi. Voqealar rivojlanib borgani sari muallifning ularga hissiy munosabatida ham ma'lum o`zgarishlar kuzatiladi. Aytaylik, adibning asar boshlanishidagi Zebiga nisbatan shaydolik to`la mehri susayib boradi (adib xarakter mohiyatini xolis idrok etib boradi), Razzoq so`figa yoki Akbaraliga nisbatan mazaxli nafrat qisman achinishga aylanib boradi (adib ularning taqdiridagi fojelikni kashf etadi). Ya'ni, adibning o`zi xarakter mohiyatiga kirgani sari qahramonlariga nisbatan hissiy munosabatida o`zgarish yuzaga keladi. Hissiy munosabatdagi o`zgarish o`qish jarayonida kitobxonga ham o`tadi va ayni shu narsa uning asar mazmunini adib istaganidek tushunishiga asos bo`lib xizmat qiladi. Ko`rinadiki, badiiy obrazdagi ratsional va emotsional jihatlarning uyg`unligi asar badiiy konsepsiyasini shakllantirilishida ham, ifodalanishida ham birdek muhim ahamiyatga ega ekan.

Badiiy obrazning muhim xususiyatlaridan yana biri uning metaforikligi sanaladi. Bu o`rinda "metaforiklik"ni keng ma'noda tushunish, uni "o`xshashlik"ning o`zi bilangina bog`lab qo`ymaslik lozim. Ya'ni, "metaforiklik" deganda badiiy obrazning bir narsa mohiyatini boshqa bir narsa orqali ochishga intilishi, san'atga xos fikrlash yo`sini tushuniladi. Chinakam san'atkor nigohi mohiyatga qaratilgan bo`lib, u voqelikdagi narsa-hodisalarning barchamizga ko`rinib turgan tashqi o`xshashligi emas, bizning nigohimizdan yashirin ichki o`xshashligiga tayangan holda fikrlaydi. San'atkor biz uchun kutilmagan ichki o`xshashlikni inkishof etadiki, natijada o`sha biz bilgan narsa-hodisa ko`z oldimizda butkul yangicha bir tarzda suratlanadi, o`zining bizga noayon qirralarini namoyon etadi. Masalan, musavvir ijodi haqida, rangtasvir san'atining o`ziga xosligi haqida hammamiz ham ma'lum bir tasavvurga egamiz. Shoir (X.Davron) esa bu haqda yozadi:

Musavvir bo`lmoq ersang,
Tilingni sug`urib ol
Va yaradan to`kilgan
Qon rangiga quloq sol.

Albatta, rangtasvirda ranglar "gapirishi" hammamizga ma'lum, biroq ayni shu fikrning "gapirayotgan qon rangi" obrazi orqali berilishi — kashfiyot, metaforik fikrlash natijasi va xuddi shu narsa bizni hayratga soladi, shuurimizda muqim o`rinlashadi. Mohiyatga qaragan san'atkor qobig`iga o`ralib yashayotgan odam bilan sassiq ko`lmakdagi tilla baliqcha yoxud o`zida cheksiz kuch qudrat sezgani holda maqsaddan mosuvo yashayotgan odam bilan bemaqsad uchib yurgan burgut orasida(A.Oripov), turg`unlikning biqiq muhitida yashayotgan ziyoli bilan bir izdan beto`xtov yurayotgan tramvay(A.A'zam) yoxud qatag`on sharoitida ijod qilayotgan shoir bilan vahshiy qoyalar orasida quyoshga oppoq gul uzatgancha nafis chayqalayotgan na'matak(Oybek) orasida o`xshashliklar topadi, birining mohiyatini

ikkinchisi orqali ochib beradi. Keltirilgan misollardan ko`rinadiki, obrazli tafakkurda yuksak darajadagi assotsiativlik kuzatiladi.

Ma'lumki, assotsiativlik umuman inson tafakkuriga xos narsa. Zero, tashqi olam ta'sirida ongimizda biror narsaning aksi paydo bo`lishi hamono u bilan bog`liq assotsiatsiyalar ham uyg`onadi. Masalan, "qish" deyilishi bilan xayolimizda assotsiativ tarzda "qor", "sovuq", "po`stin", "chana" kabi u bilan bog`liq tushunchalar uyg`onadi. Obrazli tafakkurni yuksak darajada assotsiativ deyishimizning sababi shundaki, reallikda ko`rilgan bir narsa san'atkor xayolida butunlay boshqa bir narsani, u bilan mutlaqo aloqasi bo`lmagan narsani uyg`otishi mumkin. Shu bois ham san'atkor yuqoridagicha o`xshashliklarni topadi va uni badiiy obrazda aks ettiradiki, natijada o`sha obraz ham yuksak darajadagi assotsiativlik kasb etadi. Badiiy obraz yakma'no bo`lolmaydi, ko`p ma'nolilik uning tabiatiga xos yana bir muhim xususiyatdir. Badiiy obrazning ko`p ma'noliligi, avvalo, uning assotsiativligi bilan bog`liq holda izohlanadi. Buni, ayniqsa, assotsiativlik darajasi yuqori bo`lgan ramziy obrazlar misolida yaqqol ko`rishimiz mumkin. Masalan, Oybekning mashhur "Na'matak" she'rini olaylik. Undagi tabiat manzarasini obraz deb olsak, tabiiyki, uning birinchi ma'nosi tabiat manzarasining o`zi. Holbuki, shoir o`z vaqtida shu manzarada assotsiativ ravishda istibdod tuzumi sharoitidagi ijodkor taqdirini ko`rgan va shu ma'noni obrazda ifodalagan. Ayni paytda, mazkur obrazning ma'no ko`lami shularning o`zi bilangina cheklanmaydi: o`quvchi o`z hayotiy tajribasi, she'rni o`qish paytidagi ruhiy holati bilan bog`liq ravishda bu obrazda tamomila boshqa mazmunni, o`z mazmunini ham topishi mumkin bo`ladi. Aytish kerakki, ko`p ma'nolilik nafaqat ramziy, balki tom ma'nodagi realistik obrazlarga ham xosdir. Faqat bunda endi ko`p ma'nolilikning yuzaga kelish mexanizmi o`zgacharoq. Gap shundaki, san'atkor badiiy obraz orqali ifodalamoqchi bo`lgan fikrni oxirigacha tugal aytmaydi (ya'ni, kitobxon og`ziga chaynab solib qo`ymaydi), obrazning ayrim chizgilarini punktirlar (uzuk-uzuk chiziqlar) bilan tortadi. Ya'ni, san'atkor obrazda ma'lum imkoniyatlar yaratadi-da,

ularni ro'yobga chiqarishni o'quvchiga qoldiradi. Bu xil imkoniyatlar, ayniqsa, "obyektiv tasvir" yo'sinidan borilgan, yozuvchi xolis kuzatuvchi mavqaida turgan asarlarda kuchli namoyon bo'ladi. Garchi asarda tasvirlangan narsa bitta bo'lsa-da, o'quvchilarning ijodiy tasavvur imkoniyatlari, dunyoqarashi farqliligidan konkret obraz ularning ongida turlicha akslanadi, turli xulosalarga olib keladi. Shu bois ham o'quvchilar tasavvurida minglab Otabeg-u Kumushlar, Qobil bobo-yu Saidalar, Zebiyu Miryoqublar yashaydi. Badiiy obrazga xos ayni shu xususiyat tufayli ham asarni turli davrlarda turlicha uqish, uning zamiridan yangi-yangi ma'nolarni ochish imkoni yaratiladiki, ayni shu xususiyat chinakam san'at asarini boqiylikka daxldor etadi.

Adabiyotshunoslikda "badiiy obraz" atamasi ham keng, ham tor ma'nolarda ishlatiladi. Keng ma'noda "badiiy obraz" deganda borliqning san'atkor ko'zi bilan ko'rilgan va ijodiy qayta ishlangan har qanday aksi (jonivorlar, narsa-buyumlar, hodisalar, tabiat obrazlari) nazarda tutilsa, tor ma'noda badiiy asardagi inson obrazi tushuniladi. Borliqni badiiy idrok etishni maqsad qilgan badiiy adabiyotning asosida inson obrazi turadi, chunki borliqning o'zida inson shu xil mavqe egallaydi. Shunday ekan, borliqni badiiy idrok etishni maqsad qilgan badiiy adabiyotning bu yo'ldagi asosiy vositasi inson obrazi bo'lishi tabiiy hamdir. Mazkur fikrni obrazlar tizimidagi darajalanish yaqqol ko'zga tashlanadigan katta epik asarlar misolida tushunish va tushuntirish qulayroq. Bu xil asarlarda boshqa (narsa-buyumlar, jonivorlar, hodisalar va sh.k.) obrazlarning bari inson obrazini yorqinroq tasvirlashga, chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi. To'g'ri, ayrim asarlar borki, ularda inson obrazi yaratilgan emas: masallar, hayvonlar haqidagi ertaklar yoki asarlar, peyzaj lirikasi va b. Biroq ularda ham yo majoziy ravishda inson, inson hayoti haqida so'z boradi (masallar, hayvonlar haqida ertaklar), yo inson qalbi suratlanadi (peyzaj lirikasi).

Badiiy adabiyotda inson obrazini to'laqonli yaratish, uni o'quvchi ko'z oldida konkret jonlantirish uchun xizmat qiladigan qator vositalar mavjud. Bularga muallif xarakteristikasi, portret, badiiy psixologizm, personaj nutqi kabi badiiy unsurlar

kiradi. Obrazga bevosita yozuvchining o'zi tomonidan berilgan ta'rif "muallif xarakteristikasi" deb yuritiladi. Muallif xarakteristikasida obrazning fe'l-atvoriga xos asosiy xususiyatlar bayon qilinadi. Odatda muallif xarakteristikasi asarning boshlanish qismlarida yoxud konkret obraz asarga kirib kelgan o'rinlarda beriladi. Muallif xarakteristikasi o'quvchida personaj haqida yaxlit tasavvur hosil qilib, uning keyingi xatti-harakatlarini, gap-so'zlarini anglashida muhim ahamiyat kasb etadi. Personajning so'z bilan chizilgan tashqi qiyofasi — portret ham inson obrazini yaratishda muhim vosita sanaladi. Portret, avvalo, personajning o'quvchi ko'z oldida konkret inson sifatida gavdalanishiga ko'maklashadi. Ikkinchi tomondan, badiiy asarda portret xarakterologik belgilarga ega bo'ladi. Ya'ni, yozuvchi personaj siyratiga xos xususiyatlarni suratida aks ettirishga intiladi. Yozuvchi personaj qiyofasini ancha mufassal chizishi (A.Qodiriy yaratgan Kumush, Ra'no portretlari) yoki uning qiyofasiga xos ayrim detallarni berish bilan kifoyalanishi ham mumkin. Chunki portret — vosita, demak, uning qanday bo'lishi ko'proq muallif niyati, yozuvchining o'ziga xos tasvir uslubi, personajning asarda tutgan mavqei kabilar bilan bog'liqdir. Masalan, Cho'lpon sevimli qahramoni Zebining qiyofasini chizmagan. Adib ko'proq personajning siyratini chizadi, uning xatti-harakatlarini jonli tasvirlaydi, gap-so'zlaridagi jonli ohangni ifodalashga intiladi, xullas, har bir o'quvchining o'z Zebisini tasavvur etib olishiga imkon yaratadi. Natijada qahramon qiyofasini chizmaslikning o'zi o'ziga xos badiiy usulga aylanadiki, uning yordamida adib o'quvchini qahramoniga "yaqinlashtiradi". Ko'ramizki, qahramon qiyofasining qanday va qay darajada chizilishi belgili emas, bu o'rinda portretning (yoki portret detallarining) inson obrazini to'laqonli yaratish va o'quvchining tasavvur eta olishi uchun yetarli bo'lishi asosiy mezondir.

Badiiy asarda to'laqonli inson obrazini yaratishdagi muhim unsurlardan biri badiiy psixologizm sanaladi. Badiiy psixologizm deyilganda personaj ruhiyatining ochib berilishi, uning xatti-harakatlari, gap-so'zlarining psixologik jihatdan

asoslanishi tushuniladi va u mazkur vazifalarni amalga oshirishga xizmat qiluvchi qator usul, vositalarni o'z ichiga oladi. Yozuvchi personaj ruhiyatini bevosita yoki bilvosita tasvirlab berishi mumkin. Personaj o'y-kechinmalari, his-tuyg'ularining "ichki monolog", "ong oqimi" tarzida yoki muallif tilidan (o'ziniki bo'lmagan avtor gapi) bayon qilinishi psixologik tasvirning bevosita shakli hisoblanadi. Asarda personaj ruhiyatining uning xatti-harakatlari, gap-so'zlari, yuz-ko'z ifodalari (mimikasi), undagi fiziologik o'zgarishlarni ko'rsatish orqali ochib berilishi bilvosita psixologik tasvirdir. Ruhiy tasvirning bu ikki ko'rinishi bir-birini to'ldiradi, shu bois ham muayyan personaj ruhiyatini tasvirlashda yozuvchi bularning har ikkisidan ham o'zni bilan unumli foydalanadi. Shuningdek, personaj ruhiyatini ochishda yozuvchi tabiat tasviridan yoki boshqa biror narsa obrazidan foydalanishi mumkin bo'ladi. Masalan, "O'tkan kunlar" romanida A.Qodiriy Kumushning turmushga berilish xabarini eshitgan Otabek ruhiyatini "Xo'ja Ma'oz" qabriston tasviri orqali tasvirlasa, uning Kumush hijronida yashagan paytlardagi ruhiy holatini "Navo" kuyining sharhida umumlashtirib ifodalaydi.

Adabiy asarda xarakter ruhiyatini ochish, umuman, inson obrazini yaratishning muhim vositalaridan yana biri personaj nutqidir. Zamonaviy nasrda dialog salmog'ining ortishi barobari personaj nutqining obraz yaratishdagi mavqei ham kuchaydi. Mohir yozuvchi personaj nutqini individuallashtirish orqali uning shaxsiyati, dunyoqarashi, muayyan hayotiy holatdagi ruhiyati haqida o'quvchiga ko'p narsalarni yetkaza oladi. Aytish kerakki, dialoglarda personaj nutqi muallifning qisqa, lo'nda sharhlari bilan ta'minlanadi. Yuqorida aytganimiz personajning yuz-ko'z ifodasi, mimikasi, undagi fiziologik o'zgarishlar haqida ma'lumot beruvchi detallar dialogda juda katta ahamiyat kasb etadi. Ular personaj nutqini "eshitish" va uning xatti-harakatini "ko'rib turish" imkonini — sahnaviylik effektini yaratadi, ya'ni, inson obrazining to'laqonli, jonli chiqishini ta'minlaydi.

Adabiyotshunoslikda inson obrazi bilan bog`liq holda badiiy obrazning yana bir muhim xususiyati — uning o`z xarakter mantiqidan kelib chiqqan holda harakatlanishiga alohida diqqat qilinadi. Ehtimol sizning ham duch kelganingiz bordir: ba`zan kitobxonlar asarni muhokama qilarkan, "falon qahramon o`lmaganda yaxshi bo`lardi" yoki "falon bilan fiston qahramon bir-biriga yetishsa yaxshi bo`lardi" qabilida fikr yuritishadi, hatto shu xil istaklarni bildirib mualliflarga xat yozganlari ham bor. Bu — badiiyatni, ijod jarayonini yuzaki, jo`n tushunish natijasi. Gap shundaki, badiiy obraz yozuvchining quli emas, u o`zining xarakter mantiqiga muvofiq harakat qiladi. Albatta, asar personajlari xarakteriga xos asosiy xususiyatlar (parametrlar) avval boshda yozuvchining o`zi tomonidan belgilanadi. Keyin, asar voqealari rivoji davomida to`la shakllangan va mustahkamlangan xarakter endi muallif diktatini qabul qilmaydi, o`z boshicha harakatlanadi. Adabiyot tarixida buni tasdiqlaydigan ko`plab misollar bor. Aytaylik, Kumushning o`limi sahnasini yozib bo`lgach, A.Qodiriy kuyib yig`laganligini eslaydilar. Agar ixtiyor adibning o`zidagina bo`lganida, Kumushni chin dildan suygan A.Qodiriy asariga boshqacha yechim topmasmidi?! Yoki "Kecha"ning boshlanishidayoq Razzoq so`figa nisbatan nafratini yashirmagan Cho`lpon suyukli qahramoni Zebi fojiasining asosiy sababchisini boshqacharoq harakatlantirmasmidi?! Ehtimol, ijod jarayonida har ikki ulug` adibimiz dilida shu xil istak kechgan bo`lishi mumkin, biroq ularning ikkisi ham xarakter mantiqiga, badiiy haqiqatga zid bormaydilar. Va shu bois ham ular yaratgan betakror obrazlar adabiyotimizning nodir namunalari bo`lib qoldi.

Adabiyotshunoslikda badiiy obrazlar tasnifi masalasida turlichalik mavjud bo`lib, hali bu masalada tugal to`xtamga kelinmagan. Shunday bo`lsa-da, adabiy asarlardagi obrazlarni keng qamragan holda ularni turli jihatlardan guruhlovchi M.Epshteynning quyidagi tasnifiga ko`p jihatdan qo`shilish mumkin. Mazkur tasnifga ko`ra badiiy obrazlar quyidagi jihatlardan tasnif etiladi: 1) predmetlilik darajasiga

ko`ra; 2) badiiy umumlashtirish darajasiga ko`ra; 3) ifoda va tasvir planlari munosabatiga ko`ra.

Obrazning predmetlilik darajasi deyilganda o`sha obraz tasvirlayotgan narsaning ko`lami nazarda tutiladi. Bu jihatdan badiiy reallik to`rtta satxdan tarkib topadi: 1) detal obrazlar; 2) voqea-hodisalar obrazi; 3) xarakter va sharoit; 4) dunyo va taqdir obrazi (badiiy reallik). Detal obrazlar (tafsilotlar, narsa-buyumlar, portret, peyzaj) o`zlarining statik holatdaligi bilan farqlanadi. Detal obrazlardan badiiy reallikning ikkinchi qatlami — ichki yoki tashqi harakatdan tarkib topuvchi voqea-hodisalar obrazi o`sib chiqadi. Uchinchi qatlamni shu harakat ortida turib uni yurgizib turgan "xarakter va sharoit" tashkil qiladi. Xarakter va sharoit oldingilarini birlashtirgan holda "dunyo va taqdir" obrazini yuzaga keltiradi. Ayon bo`ldiki, badiiy reallik go`yo g`ishtchalar singari butunni tashkil qilishga xizmat qiluvchi unsurlardan tashkil topadi va bu unsurlar o`zaro predmetlilik darajasi, tasvir ko`lami jihatidan farqlanadi.

Umumlashtirish darajasiga ko`ra ham badiiy obrazning qator ko`rinishlari — individual obraz, xarakter, tipik obraz kabilar ajratiladi. Biroq, aytish kerakki, ularning orasidagi farq doim ham yaqqol ko`zga tashlanavermaydi, ya'ni, bu xil bo`linishda muayyan darajada shartlilik saqlanib qoladi. Individual obraz deyilganda o`zigagina xos bo`lgan fe'l-atvori, gap-so`zlari, betakror xarakter xususiyatlari bilan namoyon bo`luvchi obrazlar tushuniladi (mas., "O`tmishdan ertaklar"dagi Babar, "Mening o`g`rigina bolam" hikoyasidagi Roqiya bibi). Xarakter deganda esa muayyan davr va muhit kishilariga xos eng muhim, xarakterli umumiy xususiyatlar bilan alohida shaxsga xos individual xususiyatlarni o`zida uyg`un mujassam etgan obraz nazarda tutiladi (mas., «O`tkan kunlar»dagi Otabek, «Kecha va kunduz»dagi Miryoqub, «Qutlug` qon»dagi Yo`lchi va b.). Tipik obraz deyilganda muayyan ijtimoiy-tarixiy sharoit, davr va muhitga xos muhim xarakterli xususiyatlarni o`zida namoyon etgan obraz nazarda tutiladi. Masalan, «Kecha va kunduz»dagi Akbarali,

Razzoq soʻfi, noyib toʻra obrazlarining har birida oktabr toʻntarishi arafasidagi muayyan ijtimoiy guruhlariga xos tipik xususiyatlar ustuvorligi kuzatiladi. Jumladan, Akbarali obrazida chor hukumati oʻz siyosatini yurgizish uchun foydalangan mahalliy amaldorlar, Razzoq soʻfi timsolida mohiyatni anglamasdan koʻr-koʻrona eʼtiqod qilgan dindorlar, noyib toʻrada mustamlakachi amaldorlarga xos tipik xususiyatlar mujassam ifoda etilgan. Shu oʻrinda qayd etish lozimki, adabiyotshunoslikda tip xarakterning yuqori darajasi deb qarash ham, tip va xarakter atamalarini sinonim sifatida qoʻllash hollari ham mavjud.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, obraz umumlashmalik va individuallik qonuniyatlarining birlashuvidan yuzaga kelar ekan, ularni san'atkor dilidan o'tkazib o'zligini qo'shib tasvirlar ekan, albatta, unda badiiy to'qimaning fantaziyaning qay darajadadir qudrati qo'shilgan bo'ladi. "Obraz badiiy to'qima yordamida yaratilgan estetik qiymat kasb etgan inson hayotining umumlashma ayni choqda aniq manzarasidir".

Inson uchun eng go'zal narsa hayotdir. Hayot va inson – adabiyot va obrazning asosidir. Demak, adabiyot ham, obraz ham hissiyotimizga ong-shuurimizga ta'sir etadi. Muayyan bir tuyg'u yoki to'g'rirog'i tuyg'ular silsilasini uyg'otadi, kitobxonning hislarini qo'zg'atish tuyg'ularimizdagi to'lqinlarni uyg'otmoq orqali jonlantirish – estetik ta'sirdorlik ekan, badiiy obraz mag'zi to'q, hayotiy, umrboqiy bo'lgandagina badiiy qimmati bo'ladi.

Obrazlilik badiiylik ichida yashaganidek, obraz obrazlilikning mohiyatini o'zida tashiydi. Shu sabab obraz tushunchasi adabiyot ilmining bosh masalalaridan sanaladi. Chunki, unda obrazlilikning mohiyati borlig'icha namoyon bo'ladi. Demak yozuvchi san'atkorning butun salohiyati, mahorati, ruhshunosligi, kashfiyoti, donishmandligi u yaratgan obrazlarda muhrlanadi.

A D A B I Y O T L A R:

1. T.Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari. -T., «O'zbekiston», 2002, 41-51-betlar.
2. E.Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish.-T., «O'AJBNT» markazi, 2003, 42-50-betlar.
3. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 62-74-betlar.
4. H.Umurov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T., Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004, 32-39-betlar.